
KÖNYVJELZŐ

INDUSZTRIA GYERMEKEI: MAGYAR IPARVÁROSOK A XX. SZÁZADBAN

Tudományos és Közéleti Konferencia
(Százhalombatta, 2005. szeptember 27–28.)

LUX GÁBOR

A szocialista fejlesztéspolitika legambiciózusabb projektjei közé tartoztak azok az újonnan telepített vagy éppen alacsonyabb bázisról felfejlesztett iparvárosok, amelyek korukban nem csupán a gazdaság zászlóshajói, hanem egyben a rendszer szimbolikus terei, kísérleti telepei is voltak. Nem csak a gazdasági-politikai irányítás, hanem a városépítéset, a társadalompolitika és a művészet korabeli irányzatai is hozzájárultak létrejöttükhöz és kiépülésükhöz. A szimbolikus szerep a rendszerváltáshoz közeledve átalakult. A súlyosbodó válsággal párhuzamosan az új városokat mint a szocializmus kudarcának ékes bizonyítékait kezdték el emlegetni. Egyesek közülük mély és igen súlyos depresszió estek át (ez különösen a bányászatra és a hagyományos nehéziparra alapozott településekre vonatkozik, ahol a nagyüzemek szinte teljesen leépültek vagy megszűntek), mások iparukat megtartva is válsággal néztek szembe. Míg a felépítésük utáni évtizedekben főként az volt a kérdés, hogy mennyiben *mások* ezek a települések, mint a hagyományos városok, ma már azt a kérdést is feltehetjük, hogy mennyiben *hasznalók* – vagyis sikerült-e beilleszkedniük a magyar városhálózatba, a mesterséges telepítés jegyei ma megkülönböztető sajátosságok-e még, vagy erről már nem beszélhetünk?

A Százhalombattán megrendezett tudományos és közéleti konferencián a városok vezetői és szakértői, illetve a regionális tudományok és más tudományterületek képviselői próbáltak választ adni ezekre a kérdésekre, áttekintve a valaha „piszkos tizenkettő” néven ismert város csoport múltját, jelenét és jövőjét. A konferenciát a százhalombattai „Matrica” Múzeum és az 1956-os Intézet rendezte. Ugyanekkor került megnyitásra az a vándorkiállítás, amely az egyik fő rendező, *Germuska Pál* könyvében (Germuska Pál [2004] *Indusztria bővületében*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004) is megjelent gazdag képanyagra és az elmúlt korszak tárgyi kultúrájára alapozva mutatja be a szocialista városok mindennapjait. Az első nap előadásait az egyes városok bemutatkozásai tették ki, míg a második napon jutott idő a tudományos előadásokra, rövid városnézésre és a konferencia lezárására.

Vicze Magdolna, a „Matrica” Múzeum igazgatójának rövid megnyitója után *Benedek László*, a vendéglátó város polgármestere tartotta meg előadását. Mint rámutatott, a városfejlesztés második hullámában, a petrokkémia és energetika alapjain

fejlesztett Százhalombatta átalakulásában nagy szerepet játszott az, hogy a városvezetés aktívan kereste a gazdasági diverzifikáció és az önkormányzat szerepvállalásának lehetőségeit. A valaha 4600, ma 1700 főt foglalkoztató két nagyvállalat helyét részben átvette a város ipari parkja; ebben arra törekednek, hogy minél inkább elterjedjenek a magas hozzáadott értéket előállító, képzett munkaerőt foglalkoztató tevékenységek. Egyúttal említést érdemel Százhalombatta annak idején túltervezett közintézményhálózata, vagyis egészségügyi és oktatási létesítményei.¹ A valamikor egyfunkciós város ma térségi vonzáskörzeti kapcsolatokat alakít ki, és a régión belül magasszintű szolgáltatóként kíván föllépni.

Oroszlányról *Székely Antal* alpolgármester tartott előadást. A város iparát a barnaszénre alapozták (már a II. világháború előtt folyt kitermelés), erre települt a közepes méretű, Magyarország villamosenergia szükségletének 5%-át biztosító erőmű. A rendszerváltás után a bányát és az erőművet összevonták, de a vállalat állami tulajdonban maradt, és bezárására a létszám mintegy kétharmadát érintő leépítések után sem került sor. Az ipari park itt is sikeresnek tekinthető 2000 emberrel, de az alacsony tudást igénylő betanított munka és a magas tudásigényű tevékenységek közötti rés tágulásával elengedhetetlen a képzési struktúra korszerűsítése. A város társadalma máig megtartotta kedvező korfáját, s akár Százhalombatta, Oroszlány is fejlett intézményhálózattal rendelkezik, épített környezete is kedvezőnek mondható.

Kiss Vendel történész Tatabánya múltjáról számolt be. Tatabánya bányászatát a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (MÁK) teremtette meg, s megindult egy amerikai típusú telep felépítése is: az eredeti 2500 főről már az I. világháború előtt 7000 főre emelkedett a lakosság és 3 millió tonnára az éves kitermelés. 1920 után szénre és energiára új, korszerű ipart telepítettek (szénlepárlás, karbidgyártás, alumíniumkohászat), s tovább bővült a lakásállomány. Így Tatabánya már a szocializmus előtt elnyerte városi karakterét, fejlett terciér szektor épült ki a lakosság kiszolgálására. Az 1950-es évek fejlődése tehát csak az előzmények felnagyításának tekinthető. A szénvagyon kimerülése, a gazdasági szerkezetváltás elmaradása Tatabányát is válságba sodorja: már 1987-ben bekövetkezett a vállalati csőd, ami után a szénbányászatot teljesen felszámolták.

Várpalota szerkezetváltásáról tartott előadást *Pál Károly* városmenedzser. Várpalota a Dunántúli-középhegység több más településéhez hasonlóan régi alapítású ipari település, valamikor több lábbon álló, igen kiterjedt kitermelő- és nehéziparral. A szénbányászatot a magas fokú gépesítés jellemezte,² a szén az Inotai Hőerőmű, a közepes méretű alumíniumkohó és a Péti Nitrogénművek használták fel. A rendszerváltás után 1995-ben felhagytak a szénbányászattal, 2000-ben bezárt a hőerőmű, és 2006-tól az alumíniumkohó is beszünteti működését. Tehát Várpalota és környéke gazdasági bázisa erősen összezsugorodott, egyedül a privatizált Nitrogénművekben maradt fenn a nehézipar: ma ez a térségi fő munkaadó, célja Közép-Európa legnagyobb vegyi üzemévé válni. A városban két ipari park is működik, ma még alacsony kihasználtsággal.

Dunaújváros képviselőjében *Rohonczi Sándor* gazdasági bizottsági elnök és *Fehérvári Tamás* számolt be a település tervciről. Dunaújváros Magyarország leg-

jelentősebb szocialista városa volt, s mivel városhiányos térségben jött létre, mára egy 150 ezer fős vonzáskörzetet kiszolgáló középvárossá emelkedett. Mai elképzeléseiben hídszerepét, négy régió felé való nyitottságát hangsúlyozza. A 2004-ben privatizált vasmű mellett több országos jelentőségű cég (Ferrobeton, Dunapack, Dunaforg) telephelye, logisztikai központ.³ Intézményei kihasználására kistérségi együttműködést kötött, mára ipara mellett iskolaváros is, ötezer fős főiskolával. Az utóbbi időben megnőtt az érdeklődés épített öröksége iránt; városképe átlátható, szellős és művészetében is figyelemreméltó.

Komló alpolgármestere, *Szakács László* kiemelte, hogy Komló néhai „mesés” gazdagsága után nagyon mély válságot élt át, s csak 2001 után kezdődött meg az intenzív szerekezetváltási politika. Komoly gondot okoz ma is, hogy az ipart az egyetlen sík területre, a város szívébe telepítették, míg a bányák a szélén helyezkedtek el. A leépült létesítmények helyén kialakított ipari parkban kis- és középvallalatok jelentek meg, ami egyben komoly szemléletváltást is jelent a nagyvállalati múlt után. Bár sokak szemében Komló „halott város”, mára megmutatkoznak erősségei is: a környezetszennyezés visszaesésének köszönhetően jelentősen javult élhetősége (a szétszórt városrészeket erdők határolják), a több lábbon álló gazdaság kihasználhatja a Pécs mellett megépült repülőtér lehetőségeit, jelentősek a város kistérségi kapcsolatai, kulturális rendezvényei.

Mádai Ferenc alpolgármester és *Paulics István* oktatási irodavezető Ajka átalakult gazdaságáról és demográfiai helyzetéről tartott beszámolót. Várpalotához hasonlóan a múltban Ajka is több iparvállalatra alapozott település volt, s ezek átalakulása más-más kifutási idő alatt következett be. A szénbánya és a hőerőmű esetén biztosítani lehetett a fokozatos átmenetet és időben gondoskodni a munkaerő elhelyezéséről és nyugdíjazásáról. A valaha szovjet–magyar kooperációban üzemelő timföldgyártás teljesítménye felére zsugorodott; az alapanyag feldolgozását egy helyi öntöde végzi. Végül a Videoton főleg női munkaerőt alkalmazó gyára teljesen összeomlott és megszűnt. Elmondható, hogy a város mára részben talpraállt, fő feladatának a munkahelyteremtést és a népességmegtartó erő javítását tartja.

Bárdos Balázs alpolgármester az Ózdról készült rövidfilm bemutatása után kiemelte, hogy a nehézipari válságot legkorábban és talán legerősebben megszenvedő városnak hazai példák hiányában magának kellett kidolgoznia a válságkezelés megoldásait. Ózd néhai ipara szinte semmivé zsugorodott, kohászata ma már csak 4–500 főt foglalkoztat. Így ma az elektronikai iparra (General Electric) támaszkodik, és a rendelkezésére álló barnamezős területek rekultiválásával ipari profilú kisvállalatok letelepedését támogatja.

Az ülés végén *Csurák Zsuzsanna* történész hangsúlyozta, hogy Kazincbarcika nagyméretű vegyipari komplexuma a csökkenő foglalkoztatás dacára sikeresen véghezvitte a szerkezetváltást, ezzel térségi szerepét is megtartva. A két ipari park egyikének profilja is szorosan kapcsolódik a vállalat profiljához. Kazincbarcika társadalmában erősebb volt az előregedés más szocialista városoknál, korfája ma már nem sokban tér el az országos átlagtól. Továbbra is megoldatlan probléma a nagyszámú cigány lakosság integrációjának elmaradása és a ma is magas munkanélküliség.

A konferencia második napján tartották meg a tudományos előadásokat. Nyitó előadásában *Germuska Pál* az új városok – szocialista városok fogalmának tisztázására, e városok „rendszeres” besorolására tett kísérletet. A szocializmus városfejlesztése a rendszer propagandaeszköze volt, amelyben eleinte nagyon erős kánon érvényesült, de később ez a kánon részben vagy egészében felbomlott, a fogalom pedig zavarossá vált. Ennek ellenére megragadhatók azok a jellegzetességek, amelyek megkülönböztették-megkülönböztetik őket mind a történelmi városállománytól, mind a Nyugat-Európában és Észak-Amerikában kialakított új városok többségétől. A több forrás felhasználásával definiált városfogalom tényezőiként fontos megemlíteni a fejlesztéspolitikában és az elosztásban elfoglalt kiemelt szerepet, az urbanizálatlan térségekbe irányuló iparosítás városi funkciókat „vonzó” hatását, az ipari foglalkoztatás túlsúlyát és vállalati homogenitását (amely egyben a városi társadalmat is egyöntetűbbé teszi, mint más településeken), illetve a modern városépítészeti elvek fokozott érvényesülését, amelyek azonban pénz hiányában csak részlegesen valósulhattak meg, és sok helyen maradtak torzóban. E kritériumok alapján Magyarországon ma tizenegy település sorolható a szocialista városok körébe.

Beluszky Pál előadásában kiegészítette *Germuska Pál* állításait. Az iparvárosok a 20. század során jelentős szerepet játszottak a magyar városodásban, de az ipari funkciók túlsúlya önmagában még nem bizonyult városképző elemnek. Csak a földrajzi munkamegosztásba való bekapcsolódás, a városi javak cseréje tehet egy települést várossá. Ebben az összefüggésben sokkal egyértelműbb a hagyományos kézműipar *városító* szerepe, mint a nehéziparé. ami akár város hiányában is letelepíthető, munkaerőigényét ipari községek, munkástelepek is kiszolgálhatják. Egyes esetekben mégis bekövetkezik a városodás: az ipar vonzotta népességtörmörülés, a beruházások infrastruktúra- és intézményigénye már elősegítheti a tiszta városi funkciók megtelepedését, majd ezt követően a térségi-vonzáskörzeti kapcsolatok kiépülését. A magyar városodásban a gyáripar csak az 1890-es évektől tölt be jelentős szerepet. Létrehozott-fejlesztett tradicionális városokat is, de már ekkor megjelentek olyan, tisztán ipari települések (Salgótarján, Resica, részben Diósgyőr, később Ózd, Diósgyőr, Tatabánya, Ajka és Várpalota), amelyek a szocialista városok előképeinek is tekinthetők, és sok tekintetben (szervetlen fejlődés, nagyberuházásokhoz való kötődés, a polgárság gyengesége) hasonlítanak hozzájuk. Az iparvárosok beilleszkedése a városhálózatba leggyorsabban ott következett be, ahol 1945 után megyeszékhellyé nyilvánították őket, illetve nem voltak környékükön városi előzmények. Volt példa arra is, hogy az új városok korábbi településeket „győztek le”, átvéve központi szerepüket és városi funkcióikat. A rendszerváltás utáni válság újraértékelt az iparvárosok jelentőségét; többségük ma kitüntetett szerepét elvesztve kisvárosként képes bekapcsolódni a területi munkamegosztásba.

Szirmai Viktória Nyugat- és Közép-Kelet-Európa „csinált” városait hasonlította össze. Felhívta a figyelmet arra, hogy a párhuzamok csak bizonyos dimenziókban vonhatók meg (ilyenek például a kormány szerepe létrejöttükben és a városépítészeti kísérletezés), de a döntően tehermentesítő, a lakáshiány enyhítésére szolgáló nyugati új városok nem azonosíthatók a keleti blokk ipari településeivel, amelyek egyben

területfejlesztési eszközök, a gazdasági utolérési törekvések bázisai is voltak. Hasonlóan keleti társaikhoz, a nyugati új városok is átélték a maguk részleges kudarcát, válságát: eredetileg kijelölt népességszámukat jelentősen túllépték, ráadásul nem valósult meg bennük a lakó- és munkahely kívánt egysége, továbbra is a közeli nagyvárosokhoz kötődött a lakosság. Hasonlóan sikertelen volt a közösségi terek kialakítását megcélzó törekvés; jórészt üresen és kihasználatlanul maradtak, akár csak a városi intézmények. Az 1990-es években mégis megnőtt a népszerűségük. Az új városok alternatívát jelenthetnek a szuburbanizáció visszas jelenségeivel szemben, kevésbé jelentkeznek bennük a társadalmi problémák, és megindult közeledésük a hagyományos városok gazdaságához, illetve társadalmához.

Barta Györgyi azt a kérdést vetette fel, hogy egyáltalán léteztek-e szocialista városok? A fogalmat a tudomány az újonnan épült városokra alkalmazza, de a „szocialista” tartalom mindvégig utópikus terv maradt. Létesítésüket, különösen a Szovjetunióban, részben a háború utáni újjáépítés igényei, részben (és döntően) gazdasági szempontok indokolták, nem a településhálózat fejlesztésének szükségletei: ez inkább csak kedvező egybeesés. A hagyományos városoktól való eltérésük különösen szembevetendő a jellegzetes, nagyvonalú területhasználathoz (ennek oka az ingatlanpiac hiánya), ám működésük már sokkal kevésbé divergens. Nem is „szocialista”, hanem inkább „szocializált” városokról volna érdemes beszélni, ahol a köztulajdon dominanciája, a kommunista párt erős közéleti monopóliuma és a magántulajdonellenesség, a Kornai által leírt bürokratikus koordináció túlsúlya a fő különbségképző tényező. Gazdasági szerkezetük rendszerspecifikus elemként értelmezhető, hiszen kiemelt szerepüket a bányászat, valamint a nehéz- és hadiipar az állami fejlesztéspolitika preferencia-sorrendjében elfoglalt főhelyének köszönheték. Mindezek a különbségek azonban nem teszik indokoltá a „szocialista város” fogalmának alkalmazását, helyesebb volna újonnan iparosult városoknak nevezni őket.

Az előadások első csoportját szakmai vita követte. *Bárdos Balázs* a városok helyének kijelölésében felhívta a figyelmet a műszaki meghatározottság eddig még nem eléggé tisztázott jelentőségére. A megjegyzéssel *Germuska Pál* is egyetértett: rámutatott, hogy gyakran a műszaki szakemberek döntéseit „öntötték nyakon” ideológiai mázzal: a korábbi feltételezéseknél sokkal nagyobb szerepe lehetett egy tudományos-szakmai elit döntéseinek, mint akár a politikai főszereplőknek. *Szirmai Viktória* azt is kiemelte, hogy a műszaki döntések olyan mértékben kerültek túlsúlyba, hogy a társadalmi szempontokra egyáltalán nem figyeltek oda, ami ma is érezteti hatását. *Barta Györgyi* a városok ma eltérő sikerességét elemezve úgy értékelte, hogy az eredeti ipari tevékenységek jellege (bányászat-kohászat, vs. „modernbb” ipar) mellett az ágazati kapcsolódások erőssége, megléte sem hagyható figyelmen kívül. Továbbá fölhívta rá a figyelmet, hogy a technológia nem determinálta egyértelműen a város telepítés helyét: az országban hatalmas keresztszállítási rendszerek működtek, s a kötött számú iparvállalat telephelyválasztását politikai döntések (pl. kihelyezési, dekoncentrációs törekvések) is nagymértékben befolyásolták. *Székely Antal* több járulékos tényezővel egészítette ki az iparvárosok eltéréseit: közéletükben nagyon erős volt a szocialista párt, míg intézményeik, kulturális

életük patronálásában főszerep hárult az iparvállalatokra. Más városoknál erősebb törekvések irányultak a széleskörű közművelődés megteremtésére, a „szocialista életmód” kialakítására. A vita végén *Beluszky Pál* kiemelte, hogy bár nincsenek átfogó értékelések a szocialista városok fejlesztéspolitikájáról, a jövőben sokkal nagyobb szerepet kaphat a városi szerepkör erősítése, a területi szolgáltató szerep következetes kialakítása. Ezzel az iránnyal érdemes volna többet foglalkozni.

Az ülés második felében főként művészeti-építészeti előadások kaptak helyet. *Prakfalvi György* a szocialista városok építészetéről szólva fontosnak tartotta megkülönböztetni a szocreált (ez a közvélekedéssel ellentétben nem a Kádár-kor stílusa, hanem egy hazánkban csupán 1951-től 1954-ig élő irányzat) a panelépítészettől. Előbbi a két világháború közötti irányzatokat magába olvasztva és a hazai sajátosságokat is figyelembevéve modern, élhető lakókörnyezeteket kívánt teremteni, várostervezése „dezurbanista”, szomszédági egységeket és nagy közösségi tereket létesít. A hatvanas évek tömeges panelépítése ezzel szemben nem is tekinthető valódi értelemben vett *modern* építészetnek: tervezésükben az olcsóság-tömeges gyárthatóság és a gyors megépíthetőség volt a fő szempont, s nem a lakhatóság. Szerkezetük kötött, mára a divatba jövő sztálinbarokkal ellentétben gépészeti leromlás és gazdaságtalan energiahasznosítás jellemzi őket. Mindemellett ebben az időszakban is készültek modern épületek, jellegzetes, a szerkezetiséget hangsúlyozó formákkal (kagylóívek, gombaformák), de sokkal kevésbé lakóépületek céljára.

Sümegei György a szocreál képzőművészetről tartott előadást. Ezt a stílust, amelyet az elmúlt harminc évben a „forró gyűlölet és a hideg undor” övezett, elkezdték újraértékelni és fölfedezni fennmaradt értékeit. Számos mű elpusztult vagy leromlott, és az sem egyértelmű, mi tekinthető pontosan szocreálnak. A köztéri alkotások ennek csak egy szeletét képezik, de legalább ilyen fontosak a tömegtermelt mindennapi tárgyak, lakásdekorációk és enteriőrök, melyek rekonstrukciója, föltárása ma már gyakran nehéz feladat.

Balpataki Katalin a szocialista városok egyikéről, a vendéglátó Százhalombattáról tartott helytörténeti előadást. Százhalombatta több falusias részt foglal magában, s egy időben elindult az üdülőteleppé válás irányába. Érdekes kiemelni történetében, hogyan változott a történelmi település és az új város kapcsolata: a falu mellett rohamos gyorsasággal építették föl az ideiglenes, majd állandó lakótelepeket, de sokáig a faluban maradtak a közösségi terek és intézmények, amelyek kiszolgálták az érkezőket: még az ünnepi fölvonulásokat is itt tartották. Csak a várossá válás során „hagyják magára”, amikor elkészülnek az új, nagyméretű szolgáltató intézmények. De így is csak idővel alakulhatott ki a városi identitás és kötődés – bár még ma is gyengének mondható.

Az utolsó előadás *Páli Zsuzsannáé*, Fejér megye főépítészéé volt, aki Dunaújváros építészeti örökségének hasznosítási lehetőségeit elemezte. Dunaújváros minden korszaka saját építészeti stílust képvisel: közülük legjellegzetesebb, s ma már védelemre érdemes az „óváros”, ahol a hagyományos városok nyílteres beépítése helyett lakótömbök által közrefogott, bennfoglalt parkokkal és közintézményekkel színesített városszerkezet jellemző. A városépítészetre vár a kihívás, hogy az örökség-

védelem szempontjait egyeztesse a mai igényekkel. Így lakások horizontális és vertikális összevonásával új, tágasabb lakóterek kialakítására nyílik lehetőség, míg az utcafrontokon a magánvállalkozások elhelyezése jelent kihívást. A nem erre tervezett utcákban meg kell oldani a parkolás kérdését (ez más hasonló városokban is szorító probléma), miközben a városvezetésnek az újabb építészeti korszakok épületei – a panelházak, a területi „nagyfogyasztó” családi házak és a lakóparkok – problémáira is figyelemmel kell lennie.

A konferenciát *Tüske László* százhalombattai alpolgármester zárta le, összefoglalva a városokat érintő kihívásokat, és kifejezve affölötti örömét, hogy nehézségeik dacára valamennyi város törekedett a talponmaradásra és az új gazdasági lehetőségek kiépítésére. Egyúttal javasolta, hogy a konferencia legyen hagyományteremtő, s a most Százhalombattán megtekinthető kiállítás vándorlását követve időről időre folytatódjon a városvezetők, valamint a tudományos élet képviselőinek gondolatcseréje, együttműködése.

Jegyzetek

- ¹ Ennek legfőltűnőbb példája a 18 000 lakossal rendelkező város 200 000 főre szabott kórháza.
- ² Itt találták föl a világszerte ma is alkalmazott, a falakat hidraulikus karokkal támasztó pajzsbiztosítású fejtési módszert.
- ³ A logisztikai központ egyik lehetséges alapja a dunai kikötő, amit kiegészít a nagyforgalmú vasútállomás és a jövőben megépülő észak–déli Helsinki korridor.

KÖNYVJELZŐ

Tér és Társadalom 20. évf. 2006/3. 109-158. p.